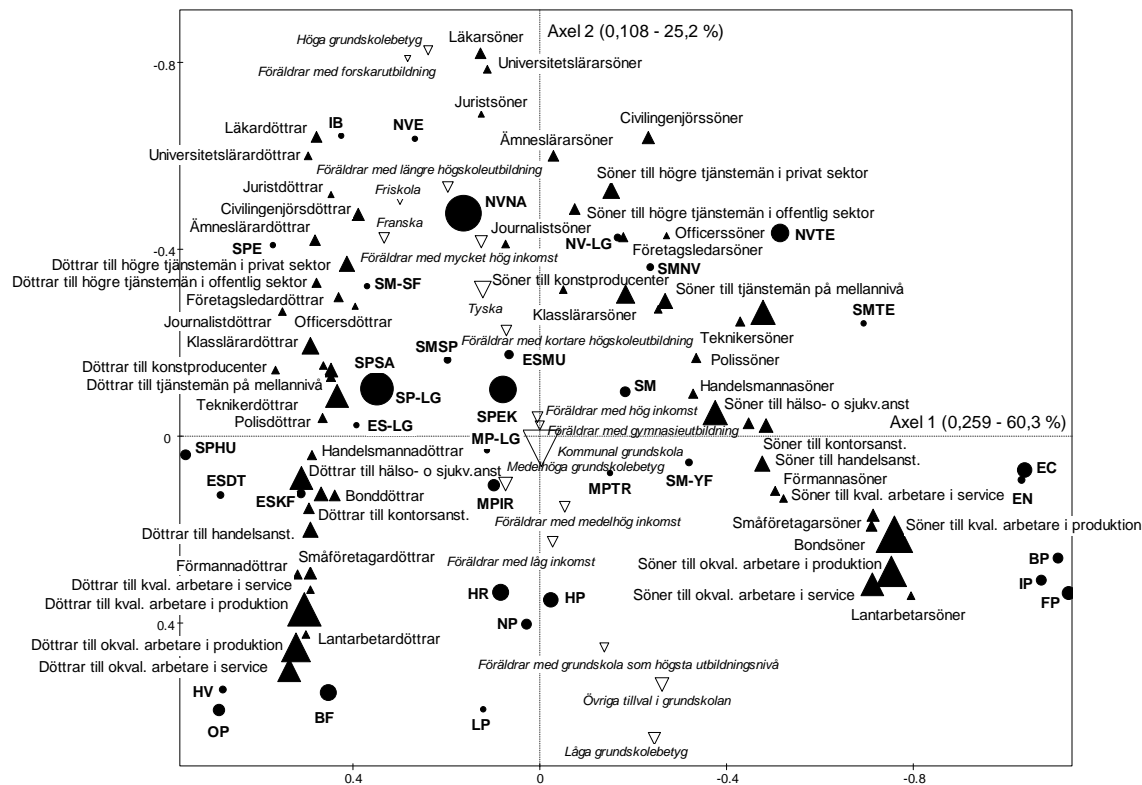

En social karta över gymnasieskolan

Donald Broady och Mikael Börjesson

Här ett prov på det slags utbildningssociologisk forskning där man ritar kartor över fördelningen av de tillgångar som eleverna har i bagaget: kulturellt kapital från föräldrahemmet, egna skolframgångar och annat. På en sådan karta kan man se var läkarnas, journalisternas eller polisernas döttrar och söner hamnar. Man kan också få ett grepp om hur skolorna konkurrerar om de mest åtråvärda eleverna. Och man kan förklara exempelvis varför friskolorna hittills haft ett så begränsat genomslag i en universitetsstad som Uppsala eller varför gymnasier i Stockholms innerstad är på väg att förvandlas till flickskolor.

örkortning	Program/Gren/Lokal gren	Förkortning	Program/Gren/Lokal gren
BF	Barn och fritidsprogrammet	MP-LG	Medieprogrammet – Lokal gren
BP	Byggprogrammet	NP	Naturbruksprogrammet
EC	Elprogrammet	NVE	Naturvetenskapsprogrammet – Engelsk variant
EN	Energiprogrammet	NVNA	Naturvetenskapsprogrammet – Naturvetenskap
ES-LG	Estetiska programmet – Lokal gren	NVTE	Naturvetenskapsprogrammet – Teknik
ESDT	Estetiska programmet – Dans och teater	NV-LG	Naturvetenskapsprogrammet – Lokal gren
ESKF	Estetiska programmet – Konst och formgivning	OP	Omvårdnadsprogrammet
ESMU	Estetiska programmet – Musik	SM	Specialutformat program
FP	Fordonsprogrammet	SMNV	Specialutformat program med inriktning mot NV
HP	Handels- och administrationsprogrammet	SMSP	Specialutformat program med inriktning mot SP
HR	Hotell- och restaurangprogrammet	SM-SF	Specialutformat program med inriktning mot andra studieförberedande
HV	Hantverksprogrammet	SM-YF	Specialutformat program med inriktning mot yrkesförberedande utbildning
IB	Internationell baccalaurat	SPE	Samhällsvetenskapsprogrammet – Engelsk variant
IP	Industriprogrammet	SPEK	Samhällsvetenskapsprogrammet – Ekonomi
LP	Livsmedelsprogrammet	SPHU	Samhällsvetenskapsprogrammet – Humanistisk
MPIR	Medieprogrammet – Information och reklam	SPSA	Samhällsvetenskapsprogrammet – Samhällsvetenskap
MPTR	Medieprogrammet – Tryckmedia	SP-LG	Samhällsvetenskapsprogrammet – Lokal gren

Den här artikeln handlar om sociala kartor över utbildningssystemet. En lärdom från våra egna utbildningssociologiska undersökningar är att sådana översiktsskator behövs. Även den som är intresserad av något mer avgränsat, låt säga situationen vid någon enskild skola eller universitetsinstitution eller villkoren för vissa grupper elever eller studenter, gör klokt i att försöka skaffa sig en överblick över systemet. Den sociologiska förklaringen till det som inträffar på ett ställe hittar man sällan genom att iakttä det stället.

Alla vet att egenskaper som socialt ursprung, kön och skolframgång spelar roll för vägarne genom utbildningssystemet och många har ett hum om hur utbildningsvägarne åtminstone på den egna orten skiljer sig åt. De flesta stockholmare har nog en föreställning om vad som kännetecknar Enskilda Gymnasiet till skillnad från Kärrtorps gymnasium eller Tensta gymnasium. Men det är svårare att överblicka hela systemet. Ett sätt är att konstruera kartor där socialt relevanta skillnader framträder som avstånd. På en sådan karta framgår hur nära eller långt från varandra elever eller utbildningar befinner sig med avseende på sina egenskaper eller tillgångar. De som liknar varandra hamnar intill varandra på kartan, de som är olika långt bort från varandra. Det syns var näringslivstopparnas barn är koncentrerade, var kulturelitens barn är talrika, var elever med höga skolbetyg är samlade, och på helt andra ställen på kartan grupper som saknar de slag av tillgångar som utbildningssystemet premierar. Ännu viktigare är kartans synoptiska karaktär: hela systemet av relationer mellan positioner framträder som en helhet, ungefär som när betraktaren av en vanlig Sverigekarta i ett enda ögonkast uppfattar de geografiska avstånden mellan många olika ställen. Naturligtvis har denna samlade överblick sitt pris. Kartan är ytterligt förenklad. Det gäller också för geografiska kartor. En fullt ut detaljtrogen Sverigekarta i skala 1:1 vore föga brukbar. Själva har vi kommit fram till att det åtminstone i utbildningssociologiska undersökningar är välbetänkt att så tidigt som möjligt skaffa fram preliminära översiktsskator – som inte nödvändigtvis behöver täcka hela det nationella systemet, ofta är man mer intresserad av låt säga relationer mellan skolorna i en viss region eller mellan utbildningar av en viss typ. Sådana översiktsskator underlättar valet av ställen där det är meningsfullt att dyka ned för att genomföra enkäter, intervjuer eller observationer, och möjliggör mer fruktbara tolkningar av resultaten.

På kartan härintill syns hur elever med olika egenskaper var utspridda på olika utbildningsinriktningar i den svenska gymnasieskolan i slutet av 1990-talet – eller om man så vill hur de olika utbildningsinriktningarna förhöll sig till varandra med hänsyn till vilka slags elever de rekryterade. Kartan är framställd med en teknik som kallas korrespondensanalys¹ och återger första och andra axelns plan. Vi har utgått från ett register över samtliga svenska gymnasieelever i årskurs 2 åren 1997-2000, sammanlagt bortåt 370 000 elever.²

För att skapa rummets struktur, det vill säga bestämma avstånden och riktningarna mellan punkterna och få fram axlarna, har vi här använt information om elevernas kön, deras sociala ursprung och vilka gymnasieutbildningar de hamnat på. Det är all information vi utnyttjat i konstruktionen av själva rummet. I efterhand har vi som så kallade supplementära variabler tillfört information om föräldrarnas inkomst och utbildningsnivå, om elevernas betyg från grundskolan och deras val av ett andra utländskt språk vid sidan av engelska, samt om vilka elever som går i friskolor. Rent praktiskt innebär det här tvåstegsförfarandet att vi först skapat rummets struktur som låter oss konstatera exempelvis att grundskollärardöttrar är överrepresenterade i den region där det samhällsvetenskapliga programmet humanistiska gren och estetiska utbildningar finns, varefter vi kan utnyttja de supplementära variablerna för att ta reda på hur pass vanligt det är att man i denna region av rummet läser franska som andraspråk eller går i friskola.

¹ Korrespondensanalys ingår i en familj av tekniker, numer ofta benämnda geometrisk dataanalys, som utgår från den franske matematikern Jean-Paul Benzécri's arbeten under 1960- och 1970-talen. Åtskilliga av våra nyare analyser av svenska material har genomförts i samarbete med Brigitte Le Roux och Henry Rouanet, som är verksamma vid Université René Descartes i Paris och som bland annat givit ut standardverket *Geometric Data Analysis. From Correspondence Analysis to Structured Data Analysis*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, Boston, London 2004.

² Om registret se www.skeptron.uu.se/broad/seg/sec-reg.htm

På den karta som här återges finns enbart medelpunkterna inprickade. I många andra analyser, särskilt i undersökningar där antalet individer är färre, brukar vi arbeta med hela molnen av individer och deras egenskaper, vilket i det här fallet skulle innebära att varje gymnasieelev skulle representeras av en egen punkt på kartan. Ett sådant förfarande ger bland annat besked om spridningen och därmed bättre tolkningsunderlag.

Ett stabilt grundmönster

Den svenska gymnasieskolan kan ur sociologisk synvinkel betraktas som ett rum med polariteter och hierarkier vilka bestäms av elevernas egenskaper, tillgångar och framtidsutsikter. Av korrespondensanalysen framgår att kön är en utomordentligt viktig särskiljande egenskap. Bland de variabler som vi har tillgång till bidrar kön mer än någon annan till att forma rummets struktur. Polariteten mellan hur pojkar och flickor väljer gymnasieutbildning (eller om man så vill: tilldelas gymnasieutbildning) skapar den väst-östliga axeln på kartan. Flickdominerade utbildningar såsom omvårdnadsprogrammet (OP), barn- och fritidsprogrammet (BF), den humanistiska grenen av samhällsvetenskapliga programmet (SPHU) och vissa grenar/inriktningar av det estetiska programmet (ESDT, ESKF) står mot pojkdominerade som industriprogrammet (IP), byggprogrammet (BP) och fordonsprogrammet (FP).

När de skillnader – således främst könsskillnader – som bidrar till att upprätta den vågräta axeln räknas bort, används så mycket som möjligt av de resterande skillnaderna för att skapa en andra axel, den nord-sydliga på kartan. Denna låter sig tolkas som en social hierarki. Överst elever, såväl flickor som pojkar, med högt socialt ursprung, därunder elever ur medelklasserna och nederst arbetarklassen. Notera att det framför allt är elevernas föräldrars utbildningsmässiga – och inte ekonomiska – tillgångar som bidrar till att forma rummet. Högst placerade är barn med rik tillgång till utbildningskapital: läkarbarn, universitetsläraryrarn. Avståndet till arbetarklassens söner och döttrar är längre för dessa kulturellt bemedlade barn än för barnen ur den ekonomiska eliten. Det är med andra ord mer sannolikt att ett barn till en företagsledare än att ett barn från en läkarfamilj hamnar på samma gymnasieutbildning som många elever med arbetarklassbakgrund.

Bland gymnasieutbildningarna intar naturvetenskapliga programmet (NV) och i synnerhet dess naturvetenskapliga gren/inriktning (NVNA) platsen i toppen av hierarkin.³ Detta är den utbildning som favoriseras av de grupper som är mest välförsedda med utbildningskapital. Från ingen annan utbildning är vägen längre till de program som domineras av arbetsklassbarnen.

Grundmönstret är påfallande stabilt. Det har återkommit när vi studerat gymnasieskolan under olika år och i olika landsändar, och även i våra studier av hur högskolans struktur utvecklats från 1970-talet till och med 1990-talet.⁴ Mönstret har formen av en triangel. Skillnaderna mellan könen är som störst vid triangelns bas, där flertalet elever med bakgrund i arbetarklassen befinner sig, och minskar i takt med att vi rör oss uppåt i gymnasieskolans sociala hierarki. Könen möts på hierarkins krön, det vill säga på det

³ En terminologisk not: Beteckningen NV används om det naturvetenskapliga programmet som skapades i och med gymnasiereformen i början av 1990-talet. Det hade två stora grenar, den naturvetenskapliga (NVNA) och den tekniska (NVTE), vilka ersatte den tidigare naturvetenskapliga linjen respektive den tidigare tre-/fyrfåriga tekniska linjen. År 2000 infördes ett nytt program, det tekniska (TE) som ersatte NVTE. Vidare ersattes grenarna av inriktningar. Det naturvetenskapliga programmet fick nu vid sidan av Naturvetenskap (nu förkortat NVNV) de två nya inriktningarna Matematik och data (NVMD) och Miljövärd (NVMV). Bland nämnda grenar/inriktningar är den naturvetenskapliga den mest omfattande och mest elitpräglade och den vi här ägnar mest intresse; för enkelhets skull använder vi genomgående förkortningen NVNA.

⁴ Donald Broady & Mikael Palme, *Högskolan som fält och studenternas livsbanor*, SEC Research Report 1, HLS, Stockholm 1992; Mikael Börjesson, Donald Broady och Mikael Palme, "Det svenska högskolefältet under 1990-talet. Den sociala rekryteringen och konkurrensen mellan lärosätena", s. 13-47, 135-154 i *Perspektiv på högskolan i ett förändrat Sverige* (red. Thomas Furusten). Stockholm: Högskoleverket, 2002.

naturvetenskapliga programmets naturvetenskapliga gren. I högskolan intar läkarutbildningarna motsvarande position.

Förändringar

Även om det grundmönster som framträder på kartan är stabilt sedan länge, har avsevärda sociala förändringar inträffat på senare år. Till de mest genomgripande hör att naturvetenskapliga programmets naturvetenskapliga gren blivit allt mer elitpräglad under loppet av 1990-talet. Allt större andelar elever med högt socialt ursprung och även elever med höga betyg – det är inte riktigt samma sak – väljer denna utbildning, där således både sociala och meritokratiska eliter samlas. En rimlig förklaring är att det gått inflation i systemet. När allt större andelar elever under 1990-talet påbörjade studieförberedande utbildningar flyttade de tidigare sociala klyftorna mellan de teoretiska och de praktiska linjerna så att säga in i de förstnämnda, vilket förskjutit relationen mellan naturvetenskapliga programmet och det samhällsvetenskapliga (SP). Det förra har blivit ännu mer elitpräglat, medan det senare blivit mer socialt heterogent och öppnats för tillflöden av i synnerhet döttrar ur det slags familjer som tidigare varit mer benägna att välja yrkesförberedande program.

Bland organisatoriska förändringar med sociala effekter bör nämnas inrättandet år 2000 av ett helt nytt program, det tekniska, och av nya inriktningar inom det naturvetenskapliga programmet. Låt oss först konstatera att ambitionen att rekrytera fler flickor till tekniska utbildningar misslyckades. Tillkomsten av ett eget program för teknik fick motsatt effekt. Flickorna har blivit än färre. Detta kunde förutses. När den tidigare tekniska grenen (NVTE på kartan) avskiljdes från det naturvetenskapliga programmet och blev ett eget program försvann den aura som den lånat därifrån. Att det nya programmet därtill gjordes mindre generellt och mer likt de yrkesförberedande programmen torde ha bidragit ytterligare till att stöta bort en del flickor. I jämförelse med NVTE har det nya teknikprogrammet sjunkit i den sociala hierarkin (rört sig mot söder på kartan) och flyttat sig ut till den manliga polen (långt österut på kartan). Däremot kan de könspolitiska syftena sägas ha uppnåtts med det naturvetenskapliga programmets nya inriktning miljövärd. Med miljövärdsinriktningen har en kvinnodominerad naturvetenskaplig gymnasieutbildning uppstått för första gången.

Den i socialt avseende mest betydelsefulla förändringen sedan början av 1990-talet har varit det mycket mer differentierade utbildningsutbudet inom och den skarpare konkurrensen mellan kommunerna, samt de fristående skolornas expansion. I den här omvandlingen av hela systemet har friskolorna i mångt och mycket varit motorn eftersom de drivit fram förändringar inom de kommunala skolorna, som för att klara konkurrensen försökt hitta sätt att profilera sig, bland annat genom att inrätta lokala grenar, gärna unika sådana som kan dra till sig elever från andra kommuner och de pengar som medföljer dessa elever. Vår slutsats när vi försökt förstå de sociala konsekvenserna av de samlade förändringarna under 1990-talet är att olika slags eliter fått allt bättre möjligheter att finna utbildningsvägar för just sina barn.

Ytterligare förändringar på senare år har med intagningsprocedurerna att göra. Om betygen tillmäts större betydelse, vilket skett på många håll, missgynnas naturligtvis elever med låga betyg, bland vilka pojkar, lägre sociala skikt och invandrare är överrepresenterade. När närhetsprincipen slopades i Stockholm till förmån för betygsintag – så att inte längre bostadsadressen utan grundskolebetygen avgjorde tillträdet till gymnasieutbildning – motiverades denna reform med att de södra och västra förörternas barn skulle erbjudas möjligheter att erövra platser vid välrenommerade innerstadsgymnasier. Så blev det förstås inte. En försumbar andel av eleverna från dessa förorter hade reella chanser att konkurrera med dem som uppnår de allra bästa studieresultaten, nämligen främst barn ur den infödda överklassen och de övre medelklasserna och i synnerhet flickorna. Att urvalet sker utifrån betyg har lett till att åtskilliga innerstadsgymnasier är på väg att omvandlas till flickskolor. På andra ställen i landet ordnas antagningen på så vis att elevernas förstahandsval, närmare bestämt deras önskemål om program eller studieinriktning, tillgodoses. Det är en ordning som tenderar att alstra än mer differentierade utbildningsalternativ. Dels får eleverna möjlighet att ta sig in på en åtråvärd skola genom att välja en utbildningsinriktning som existerar där och bara där, dels är skolorna benägna att starta utbildningsinriktningar som inte finns någon annanstans för att bättra på sina chanser i konkurrensen om

eleverna och om andra kommuners pengar. Alla dessa nya intagningsystem är mer mångskiftande och komplexa än det tidigare och kräver en uppdriven orienteringsförmåga. Familjer med höga utbildningsambitioner för sina barns räkning måste genomså de studievalsråd som ges i grundskolan och budskapen i gymnasieskolornas reklambroschyrer. Den sortens orienteringsförmåga är ojämnt fördelad i befolkningen. Mest välunderrättade om de faktiska konsekvenserna av olika studieval är de grupper som bygger sin ställning på omfattande utbildningsinvesteringar. Ju längre avstånd till utbildningssystemet, desto mindre kunskap om detsamma.⁵

De viktiga skillnaderna

Om man vill utforska utbildningssystemets sociala karaktäristika gäller det att undvika många sociologiskt trubbiga kategorier som cirkulerar i debatten. Om vi hade behandlat de naturvetenskapliga och samhällsvetenskapliga programmen i klump som ”teoretiska” eller ”studieförberedande” rätt och slätt, hade vi inte upptäckt de avgörande skillnaderna dem emellan. NV och i synnerhet NVNA har genomgående högre social rekrytering medan SP är bredast av alla program och hämtar elever ur alla samhällsklasser, låt vara att medelklasserna bidrar med den största andelen. Inte heller ”yrkesförberedande” gymnasieutbildningar kan buntas ihop i en kategori: vad gäller social rekrytering är det estetiska programmet (ES) och medieprogrammet (MP) snarlika det samhällsvetenskapliga och skiljer sig härvidlag markant från övriga så kallade yrkesförberedande program.

Lika väsentlig är precisionen i kategoriseringen av sociala grupper. Hade vi stoppat in barnen till en fastighetsmäklare och barnen till lektorn i latin i en och samma grova kategori i stil med ”socialgrupp 1” eller ”högre tjänstemän”, hade vi begripit föga av deras utbildningsstrategier som i viktiga avseenden är som natt och dag. När vi skapade kartan använde vi 32 kategorier för elevernas sociala ursprung. Dessutom skiljde vi på pojkar och flickor och erhöll därmed sammanlagt 64 kategorier, exempelvis söner till läkare, döttrar till läkare, söner till företagsledare, döttrar till företagsledare.

Ett annat viktigt slag av skillnader är regionala skillnader. Analyser på nationell nivå är inte tillräckliga, och på grund av skolans kommunalisering, decentralisering och differentiering än mindre nu än tidigare. Därför har vi i våra egna undersökningar lagt allt större vikt vid att åstadkomma sociala kartor över befolkningsfördelningen och utbildningarnas karaktäristika i olika regioner, kommuner eller upptagningsområden, allt kopplat till den regionala eller lokala utbildningspolitiken. Låt oss ge tre exempel på hur utbildningsutbudet hänger samman med vilka sociala grupper som dominerar på orten.

I Stockholm präglas det sociala landskapet av en polaritet som ställer de ekonomiska och de kulturella eliterna mot varandra. De förra dominerar främst i de norra förortererna, de senare i innerstan. Denna polaritet är en förutsättning för att friskolorna i Stockholm kunnat bli verkliga utmanare till de kommunala utbildningarna. Det är framför allt de ekonomiska eliterna som (jämfört vissa invandrargrupper och trosförsamlingar) gör bruk av friskolorna i sina utbildningsstrategier. Även de kulturella eliterna och den kulturella medelklassen utnyttjar i viss mån friskolorna – mest tydligt waldorfskolorna – men inte i samma utsträckning som de ekonomiskt bemedlade. De kulturellt allra mest besuttna sätter hellre sina barn i väletablerade innerstadsgymnasier som Södra Latin, Norra Real och Kungsholmen.⁶

Detsamma gäller till exempel i Gävle, där Vasaskolans position liknar den som Södra Latin intar i Stockholm. Barn till läkare, högre tjänstemän och civilingenjörer samlas på Vasaskolans

⁵ Vi återkommer nedan till 1990-talets förändringar särskilt när det gäller det naturvetenskapliga programmet. För empiriska belegg se Donald Broady, Mats B. Andersson, Mikael Börjesson, Jonas Gustafsson, Elisabeth Hultqvist, Mikael Palme, ”Skolan under 1990-talet. Sociala förutsättningar och utbildningsstrategier”, s. 5-133 i *SOU 2000:39, Välfärd och skola. Antologi från Kommittén Välfärdsbokslut*, Stockholm 2000; Mikael Börjesson, *Gymnasieskolans sociala struktur och sociala gruppers utbildningsstrategier – tendenser på nationell nivå 1997-2001*, SEC Research Report 30, Uppsala universitet, 2004.

⁶ Donald Broady & Mikael Börjesson, ”En social karta över gymnasieskolan i Stockholm i slutet av 1990-talet”, *Studies in Educational Policy and Educational Philosophy*, E-tidskrift 2002:1, Uppsala universitet. Även publ. i *Kritisk utbildningstidskrift*, nr 106 (nr 1 2003), s. 2-13.

naturvetenskapliga program och erbjuds traditioner, elevföreningar och annat som bereder vägen för fortsatta studier, och då inte vid högskolan i Gävle utan vid Uppsala universitet. Vilket illustrerar hur nödvändigt det är att ta elevströmmar med i beräkningen, och att gymnasiesystemet blir fullt ut begripligt först i relation till systemet av universitetet och högskolor.⁷

I Uppsala är universitetslärare, läkare och andra grupper inom offentlig sektor med rik tillgång till utbildningskapital extremt överrepresenterade. Till skillnad från i Stockholm, där hela det sociala rummet präglas av polariteten ekonomi/kultur, finns det i Uppsala ingen ekonomisk elit att tala om. Den kulturella är desto mäktigare. Där är följaktligen det naturvetenskapliga programmet synnerligen omfattande och gymnasieskolornas rum domineras av de mest anrika kommunala skolorna, Katedralskolan och Lundellska skolan. Alla andra är tvingade att förhålla sig till dessa. Intill helt nyligen har friskolorna inte haft någon nämnvärd betydelse för att forma gymnasieskolornas rum i Uppsala. De har varit få och riktat sig till medelklasserna, inte till överklassen.⁸

Den svenska skolans kungsväg

Vi skall avsluta denna granskning av gymnasieskolans karta med några anmärkningar om den position som dominerar hela systemet: det naturvetenskapliga programmet (NV) och i synnerhet dess naturvetenskapliga gren/inriktning (NVNA). Här finns nycklar till förståelsen av dominansförhållandena inom hela det svenska utbildningssystemet.

Benämningen naturvetenskapligt program ger intrycket att det är fråga om en utbildning som främst förbereder för naturvetenskapliga yrav. Så är det inte. På den sociala kartan över utbildningssystemet framträder NV och särskilt NVNA som en kungsväg till framgång i fortsatta studier, i yrkeslivet och i det sociala livet. För många grundskoleelever (och deras föräldrar) med högt ställda skolmässiga och sociala ambitioner utgör det naturvetenskapliga programmet det självklara valet. Det lockar till sig barn till de flesta bland samhällets eliter, även låt säga humanisternas barn – ja faktiskt i synnerhet dem som är mest välförsedda med kulturellt kapital (i jämförelsevis mindre utsträckning de ekonomiska eliterna). Och här formas framtidens eliter.

Från grundskolan rekryterar NVNA de elever som har högst socialt ursprung och de bästa skolmeriterna. Bland alla gymnasiegrepar är det vid NVNA vi finner de högsta andelarna barn till kulturellt bemedlade grupper såsom läkare och universitetslärare, och de lägsta andelarna barn ur arbetarklassen. Här finner vi också de högsta andelarna elever med höga medelbetyg från grundskolan. Ungefär tre av fyra avgångselever från årskurs nio med ett medelbetyg över 4,4 (eller motsvarande bokstavs-betyg) påbörjar NV och denna grupp utgör en femtedel av eleverna på programmet mot mindre än en tjugondel av samtliga elever i gymnasieskolan. Bland läkarbarnen och universitetsläraryrarna i gymnasiet går ungefär fyra av tio på NVNA.

På NVNA finner vi dessutom de största andelarna elever som inom tre år går ut det program de påbörjat. De uppvisar även de högsta medelbetygen och de största andelarna som går vidare till högre studier. I sin relation till den högre utbildningen intar NVNA en nyckelposition. Det är den typiska utbildningsbakgrunden till högt skattade utbildningar som medicin, Handelshögskolan i Stockholm eller Teknisk fysik vid KTH och Chalmers. Intressant är också att könen möts på NVNA. De tekniska och humanistiska studieförberedande grenarna domineras av antingen pojkar eller flickor, liksom i stort sett alla de yrkesförberedande gymnasieprogrammen, medan NVNA uppvisar jämn könsfördelning. Som nämnts blev grenen NVNA under loppet av 1990-talet med alla mått mätt allt mer elitpräglad: höjt socialt ursprung, högre grundskolebetyg. Den har än tydligare blivit det svenska skolsystemets obestridda

⁷ Ingrid Nordqvist & Monica Langerth Zetterman, *Gymnasieskolan som konkurrensfält. Ett regionalt perspektiv – Gävleborgs län*, SEC Research Report 33, Uppsala universitet, 2004.

⁸ Ida Lidegran, *Uppsala – en akademiskt dominerad gymnasieskola*, SEC Research Report 34, Uppsala universitet, 2 uppl. 2006.

elitutbildning, medan rekryteringen till både dess tekniska gren och det samhällsvetenskapliga programmet sjunkit vad gäller såväl socialt ursprung som skolmeriter.⁹

Frågan är varför eliterna favoriserar NVNA. En nära till hands liggande förklaring – och ett argument som säkert många niondeklassare i bemedlade familjer hört från sina föräldrar – är att denna gymnasieutbildning enligt gällande (liksom troliga framtida) regler för antagning till universitet och högskolor säkrast ger behörighet att söka till de allra flesta bland de allra mest eftertraktade utbildningsplatserna. Men det räcker inte som förklaring. Varför är inte det som i skoldebatten kallas ”taktikval”, det vill säga val av lättare vägar till åtråvärda skolmeriter, ett attraktivt alternativ? Att studietakten och kampen om de bästa betygen är omvitnat hård vid NVNA tycks inte avskräcka. Att NVNA på senare år blivit än mer elitbetonad tyder på att inte fler utan färre resursstarka elever av taktiska skäl valt t.ex. det samhällsvetenskapliga programmet när de börjat gymnasiet. (Däremot förefaller taktikval att bli vanligare under utbildningens gång; bland annat har andelen elever som under det sista gymnasieåret byter från det naturvetenskapliga till specialutformade program ökat.) Uppenbarligen erbjuder NVNA något som de mest bemedlade eleverna, i synnerhet de kulturellt bemedlade, finner begärligt.

För somliga är det säkert inget minus att NVNA allmänt betraktas som den mest krävande gymnasieutbildningen. Elever som går där förutsätts vara begåvade och grundskoleelever som anses begåvade förutsätts söka sig dit, en cirkulär föreställning som underbygger utbildningens (liksom elevernas och lärarnas) position överst i gymnasiehierarkin. Det kan dessutom tänkas att somliga familjer som attraheras av NVNA drivs av något slags formalbildningssträvan, det vill säga av övertygelsen att studier i just matematik och naturvetenskap inte enbart eller ens främst skänker kunskaper i dessa ämnen utan förädlar prestationsförmågorna i största allmänhet. Ungefär det slags kapacitet som somliga långt in i förra seklet fortfarande tillskrev studier i de klassiska språken. Men ur sociologisk synvinkel kan formalbildningstanken inte isoleras från frågan om vilka som bildar sig, vad de har i bagaget och vart de är på väg.

Även undervisningsformerna bidrar till det naturvetenskapliga programmets särställning i det svenska utbildningssystemet. Bland alla gymnasieprogrammen förefaller det ha varit minst mottagligt för pedagogiskt nytänkande. Skolverket konstaterade i en utvärdering i slutet av 1990-talet att här fortlevde katederundervisningen, salskrivningarna och läxorna mer ostört än inom andra program.¹⁰ Säkert finns vissa elever och åtskilliga föräldrar som attraheras därav, och även en del skollärare. Sedan långt tillbaka har läroverks- och gymnasielärares självförståelse, jämte deras legitimitet i och utanför skolväsendet, haft sin främsta förankring i deras ämnen och ämneskunskaper. Denna legitimitetsgrund är svårt anfränt i hela dagens skolsystem, men gradskillnader finns. Inom vissa reservat tenderar lärarens undervisningskonst och elevernas skolmässiga briljans att värderas enligt mer traditionella måttstockar. NVNA är nog det viktigaste bland dessa skyddsområden.

Inom det svenska utbildningssystemet utgör det naturvetenskapliga programmets naturvetenskapliga gren/inriktning således *kungsvägen*, både i den ursprungliga meningen, det vill säga en väg för de privilegierade, av båda könen, men också i – den oegentliga men vanliga – bemärkelsen att den leder till uppsatta positioner. Med andra ord: en väg som för det första drar till sig de existerande eliternas barn och för det andra formar framtidens eliter. Vi måste förstå denna dominans för att förklara hur skolframgång definieras i och av utbildningssystemet. Skolframgång handlar om mycket mer än höga betyg. Det handlar om hur elever rekryteras, vad de har med i bagaget hemifrån, var de går i skola och vad de gör där, vilka deras lärare och kamrater är och vilken framtid som väntar dem. Rätten att definiera och att dra fördel av skolframgång – eller excellens, för att låna ett ord som är vanligare i engelska eller franska språket än i svenskan; briljans är en brukbar svensk synonym – är föremål för strider mellan olika sociala grupper och mellan intressenter inom och utanför utbildningssystemet. Dessa strider har lett fram till den naturvetenskapliga inriktningens särställning och förlänat den makten att definiera normen för vad som räknas som skolmässig briljans, med effekter på hela skolväsendet.

⁹ Börjesson, Broady & Palme, ”Det svenska högskolefältet under 1990-talet”, a.a. 2002.

¹⁰ *Fem gymnasieprogram under omvandling*, Skolverkets rapport nr 149, Utvärdering av gymnasieprogram 1997, Huvudrapport, Skolverket, Stockholm 1998, s. 174-194.

Någon läsare kanske har invändningar mot att vi ägnat så stor uppmärksamhet åt eliterna. Skälet är att systemet inte låter sig begripas om man inte tar hänsyn till de dominerande positioner som alla berörda tvingas förhålla sig till. Även den som i första hand vill förstå förlorarnas situation måste känna till segrarnas insatser och strategier. I detta spel är det vinnarna som bestämmer reglerna.

Artikeln har tidigare publicerats i *Ord & Bild*, nr 3-4 2006, s. 90-99. En kortare presentation förekom även i *Utbildningsvetenskap 2005 - resultatdialog och överblick*, Vetenskapsrådets rapportserie 13:2005, s. 32-37. Resonemangen och resultaten härrör främst från forskningsprojekten "Gymnasieskolan som konkurrensfält" (2002-2004) och "Skolans kungsväg. Det naturvetenskapliga programmets plats i utbildningssystemet" (2006-2008), båda finansierade av Vetenskapsrådets utbildningsvetenskapliga kommitté. Författarna professor Donald Broady och fil. dr Mikael Börjesson leder Forskningsgruppen för utbildnings- och kultursociologi (SEC) vid Uppsala universitet. Samtliga i artikeln nämnda rapporter finns tillgängliga på www.skeptron.uu.se/broady/sec/.